

ВАРІАТИВНИЙ СКЛАДНИК МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ: ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено варіативному складнику мовної свідомості українців, до якого належить, зокрема, лексика, що не була успадкована новою українською літературною мовою зі старої. Хоча сучасним мовцем така лексика вже не сприймається як українська, вона була органічним компонентом мовної свідомості українців у попередні століття й дотепер засвідчена в українських діалектах.

Ключові слова: мовна свідомість, варіативний складник мовної свідомості, інваріант мовної свідомості, староукраїнська літературна мова, нова українська літературна мова, діалектна лексика.

Мовна свідомість українців зазнавала впродовж століть істотних змін. Її реконструкція на різних часових зрізах і в діяchronії залишається важливим завданням історичної лінгвоукраїністики, розв'язання якого дозволить повніше відтворити мовний (і ширше — духовний) світ українського етносу на різних етапах його розвитку, осягнути особливості мовних і концептуальних картин світу окремих суспільних прошарків та індивідів, а відтак — і специфіку мислення наших предків, усебічно проаналізувати процеси та явища історії української літературної мови крізь призму тогочасної мовної свідомості, з'ясувати окремі й дотепер дискусійні питання, зокрема про зв'язок між старою і новою українською літературною мовою.

Початок становлення етнічної мовної свідомості українців пов'язаний із формуванням української мови як системи, яке, на думку мовознавців, зокрема Г. П. Півторака, завершилося на рубежі XI–XII ст.; водночас почався новий етап її історії, коли вона в народнорозмовному варіанті набула в основному всіх притаманних їй рис¹. Важливу роль в еволюції мовної свідомості українців у XIII–XVIII ст. відіграла літературно-писемна традиція: церковнослов'янська та давньоруська (давньокиївська) літературні мови Київської Русі, староукраїнська літературна мова XIV–XVIII ст. в обох своїх різновидах — слов'яноноруському (слов'яноукраїнському), який ґрунтувався на традиції церковнослов'янської мови, та книжному («простому»).

Інваріантний складник мовної свідомості українців (беремо до уваги передусім мовні знання²), який упродовж майже тисячоліття передавався з покоління в покоління, засвідчений на всіх рівнях мовної системи: на фонетико-фонологіч-

¹ Півторак Г. П. Етапи формування української мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика : Зб. наук. праць.— К., 2001.— С. 10; див. також: Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова: дослідження, факти, документи.— К., 2014.— С. 60.

² Докладніше про структуру мовної свідомості див.: Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання.— К., 2012.— С. 15–18.

ному (система фонем та їх алофонів), лексичному (передусім давня лексика індоєвропейського та праслов'янського походження на позначення родинних стосунків, частин тіла й органів людини, рослин, птахів, тварин, явищ природи, небесних світил, предметів побуту, процесів, станів, якостей, ознак тощо, а також власне українська лексика), фразеологічному, словотвірному (способи і засоби словотворення), морфологічному (граматичні категорії, парадигми відмінювання іменних частин мови, парадигми дієвідмінювання), синтаксичному (структура словосполучень і речень) тощо.

Мовну специфіку певної епохи характеризує варіативний складник колективної та індивідуальної мовної свідомості. Його добре видно, якщо порівняти, наприклад, лексику старої української літературної мови і нової. Як відомо, значна частина лінгвістів відкидає думку про розрив між старою і новою українською літературною мовою, натомість підтримує тезу про послаблення зв'язків між ними, та й то лише на лексичному рівні, адже щодо фонетико-фонологічного, словотвірного, морфологічного, синтаксичного рівнів жодних сумнівів не виникає.

Функції обох варіантів староукраїнської літературної мови, хоча певною мірою й відрізнялися, багато в чому збігалися: слов'янорусська мова вживалася не лише в релігійній та проповідницькій літературі, а й у наукових трактатах, художніх творах і навіть листах; просту мову використовували в текстах ділового жанру, художній літературі (вірші, пісні, інтермедії, вертепні драми), в окремих науково-популярних працях (лікарські та господарські порадики), нею перекладали і Святе Письмо. Вибір типу літературної мови часто зумовлювався й авторським уподобанням. Така ситуація спричинила те, що чимало генетично гетерогенних елементів — церковнослов'янських та українських — були для мовної свідомості староукраїнського суспільства функціонально тотожними протягом багатьох століть — аж до кінця XVIII ст. включно.

Роль церковнослов'янської мови для становлення мовної свідомості давнього українця від часів Київської Русі схарактеризував свого часу ще М. Максимович: «Для Нестора и его продолжателей Церковный языкъ былъ уже не мертвымъ, но живымъ языкомъ, усвояемымъ съ дѣтства, вмѣстѣ съ народнымъ языкомъ Южнорусскимъ, который въ ихъ писаніяхъ и входилъ свободно въ основу Церковно-Славянскую, какъ это видимъ мы и въ Русской Правдѣ, и въ Пѣсни о Полку Игоревѣ» (М. ³, 227).

П.Г. Житецький, досліджуючи літературну історію української мови в XVII ст., звернув увагу на специфіку сприйняття церковнослов'янської мови свідомістю різних верств тогочасного українства: «На боці слов'янської мови були й вікові звички народу, який зовсім не бентежився загадковою темрявою церковних слів і виразів, убачаючи в ній природну властивість священної мови, що стоїть вище щоденного вжитку. Виходила плутанина в поняттях і прагненнях: ті, хто більш-менш розумів церковнослов'янську мову, були не проти прагнення до народної мови, сам же народ ладний був підтримувати церковнослов'янську мову зовсім не тому, що вона була для нього зрозуміла, а навпаки — тому, що вона підносилася над рівнем його звичайних уявлень» ⁴.

На тому, що церковнослов'янська мова була для українця природною, наголошував і С. Смаль-Стоцький: «Церковна мова з українською вимовою на Україні у своїй поукраїнщеній формі вважалася своєю немов рідною мовою, бо

³ Список скорочень див. у кінці статті.

⁴ *Житецький П. Г.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // *Житецький П. Г.* Вибрані праці. Філологія.— К., 1987.— С. 24.

була мовою рідної української церкви. Її навіть називали руською, цебто українською мовою»⁵.

Для давнього українця церковнослов'янська мова української редакції (з українською вимовою та наголосами, відмінними від наголосів церковнослов'янської мови російської редакції)⁶, яку він з дитинства слухав по неділях та святах під час служби Божої і якою вчився читати, була не чужою, а «культивованим різновидом рідної» (В. Живов), вона формувала спосіб мислення і сприйняття світу.

Найпрецедентнішим текстом для тогочасного українця залишалось Святе Письмо. Барокові проповіді з їхніми переходами від церковнослов'янської лексики та граматики до живого народного мовлення також сприяли невиокремленню церковнослов'янської мови як чужої в мовній свідомості різних верств староукраїнського суспільства. Саме з таких позицій, на нашу думку, необхідно оцінювати «українськість» / «неукраїнськість» явищ староукраїнської літературної мови в цілому і мовної практики видатних староукраїнських діячів зокрема.

Не лише в мовній свідомості суспільства, а й у лінгвістичній свідомості найосвіченіших староукраїнських філологів кінця XVI–XVII ст. чіткої межі між церковнослов'янською та «простою» мовами не існувало, свідченням чого є граматичні та лексикографічні праці цього періоду. У середовищі староукраїнських граматистів жила ідея єдиної міжслов'янської літературної мови (термін В. В. Німчука). Така ситуація є логічним наслідком попередньої літературно-писемної традиції: типи літературної мови взаємодіяли від початку їх функціонування в Київській Русі. Специфічною рисою мовної свідомості освіченої частини українського суспільства було й те, що вона формувалася в умовах мовного розмаїття, де важливе місце посідали латина, давньогрецька, польська, німецька мови тощо.

Розквіт староукраїнської культури та літературної мови тривав, за слухним твердженням В. М. Русанівського⁷, аж до першої чверті XVIII ст. Стрижневі константи суспільної мовної свідомості кінця XVI — початку XVIII ст., які стосувалися мовних оцінок і мовних почуттів, були зумовлені ідеєю цінності рідної мови (що було співзвучним аналогічним процесам у Європі) з одночасним усвідомленням значущості церковнослов'янської мови.

Після царського указу 1720 р. про заборону книгодрукування тогочасною українською літературною мовою її становище істотно погіршилося. Для російської мовної свідомості навіть слов'яноруська мова, якою писали в Україні, була українською, «особливим наречієм», хоч і в Україні, і в Росії «йшли тією самою дорогою творення» (І. Огієнко), тому й літературні мови на лексичному та граматичному рівнях були подібними. Проте, за свідченням І. Огієнка, аж до 1784 року церковнослов'янська з українською вимовою була мовою богослужіння в Україні⁸. Хоча класи російської мови, російської поезії та риторики було відкрито в Києво-Могилянській академії 1751 р., лише з 1784 р. (тобто аж через тридцять років після того, як закінчив навчання Г. Сковорода) її викладачі повинні були читати лекції, дотримуючись російської вимови й правопису, інакше їм загрожувало звільнення⁹. Однак і тут слід пам'ятати про вагому частку

⁵ Цит. за: *Огієнко І.* Історія української літературної мови.— К., 1995.— С. 87–88.

⁶ Докладніше про це див.: *Огієнко І.* Лисейська тріодь 1734 року: з історії укр. мови в XVIII віці.— Варшава, 1932.— С. 25; *Огієнко І.* Український літературний наголос.— Вінніпег, 1952.— С. 22, 27, 45–46; *Огієнко І.* Український наголос на початку XVII віку.— Жовква, 1926.— С. 17–28.

⁷ *Русанівський В. М.* Історія української літературної мови.— К., 2001.— С. 76–125.

⁸ *Огієнко І.* Історія української літературної мови.— С. 125.

⁹ *Хижняк З. І.* Історія Києво-Могилянської академії.— К., 2003.— С. 76.

тих церковнослов'янizmів у складі російської мови, які були органічним компонентом мовного світу освіченої людини, складником і української мовної свідомості XVIII ст. Українська еліта, яка сформувалася в часи Гетьманщини, розмовляла українською мовою, до складу якої входили і церковнослов'янзми (з українською вимовою), і народнорозмовні елементи. Саме тому немає підстав перебільшувати вплив російської мови на мовну свідомість староукраїнської еліти XVIII ст., яка розвивалася на ґрунті саме староукраїнської літературно-мовної традиції, що занепала на кінець XVIII ст., залишивши по собі останнього найвидатнішого представника — Григорія Сковороду, з яким «літературний барок не доживрів, а догорів повним полум'ям до кінця та враз згас»¹⁰.

До мовної свідомості попередніх епох не можна підходити з позицій носія сучасної української літературної мови, який орієнтується на сучасну мовну норму. Треба пам'ятати, що лексика староукраїнської літературної мови (особливо її слов'яноруського різновиду) містила чимало елементів, спільних зі староросійською літературною мовою. Оскільки сучасна російська літературна мова продовжила традиції староросійської літературної мови, а нова українська літературна мова, зачинателем якої вважають Івана Котляревського, а основоположником — Тараса Шевченка, постала вже на народній основі, чимало елементів старої української літературної мови сприймаються сучасною мовною свідомістю українськомовної людини як російські. Але те, що сьогодні може здаватися неукраїнським, насправді було українським для українця XIV–XVIII ст. Це той варіативний складник, якого мовна свідомість переважної більшості сучасних українців уже не містить.

На жаль, переважна більшість носіїв сучасної української літературної мови не знає її історії, не підозрює, яку велику роль відіграла староукраїнська духовна культура в цілому і староукраїнська літературна мова зокрема в історії культури східних слов'ян, а відтак часто відрікається від своєї мовної спадщини, трактуючи її здебільшого як надбання російської культурної традиції. Тоді й здається, що тексти нашого найвідомішого філософа XVIII ст. Григорія Сковороди написані, як стверджує і частина дослідників навіть у XXI ст., російською мовою. Насправді ж це зовсім не так.

У текстах самого Г. Сковороди натрапляємо на окремі зауваження щодо мови деяких його творів (зокрема до байки «Басня Есопова», вміщеної в кінці діалогу «Разговор, называемый алфавит, или букварь мира», до пісень 14-ї і 24-ї «Саду божественных пѣсней», до «відхідної» пісні, присвяченої Г. Якубовичу, у передмові до перекладу твору Цицерона «Про старість»), яку автор трактував як *малоросійську, малоросійській діалект, простонародну, здѣшнее нарѣчіе*.

Виникає питання: чому мова окремих поетичних творів мислителя, яку він сам уважав українською («малоросійською»), не була такою для пізніших дослідників? Передусім тому, що до пізнання мови Сковороди потрібно підходити не з позицій сучасної мовної свідомості українськомовної людини, а з позицій реконструйованої мовної свідомості освіченого українця XVIII ст.

І тоді виявиться, що лексика, яка нині більшістю українців сприймається як російська, засвідчена в староукраїнських пам'ятках задовго до приєднання України до Росії в 1654 р. Це, наприклад: *бедро, брюхо, бодрий, будто, везде, вещь, время, воздух, всегда, вѣтрый, год, город* 'місто', *деньги, дурак, дѣланіе, еслі, дѣлать, желати, желудок, жизнь, звѣзда, или, источник, каждый, когда*,

¹⁰ Чижевський Д. Українське літературне бароко : Вибр. пр. з дав. літ.— К., 2003.— С. 273.

куда, ложь, любезний, лікарство, первий, побѣда, лучче, мысль, много, нельзя, нужний, облак, пожар, покой, польза, помощь, пословица, послѣ, совѣт, сюда, телѣга, тишина, туда, тыква, ум, хотя 'хоча', язык 'мова' та багато інших. Наведені лексеми є беззаперечним надбанням староукраїнської книжної традиції. Вимовлялися вони по-українськи: ъ у переважній більшості випадків як [i], *и*, *ы* як [и], приголосні перед [е] не пом'якшувалися, деякі лексеми мали наголос, відмінний від того, який мають їхні відповідники в сучасній російській мові¹¹.

Щоб з'ясувати, як саме (як українські чи неукраїнські) сприймалися наведені слова мовною свідомістю українця XVIII ст., ми розглянули їх у діахронічному аспекті, а також у проекції на мову пізнішого часу, в тому числі й на говори.

Значна частина наведених одиниць (переважно праслов'янського походження) функціонувала як у старослов'янській (пізніше — в церковнослов'янській), так і в давньоруській (києворуській) мовах, у староукраїнській літературній мові XVI — першої половини XVII ст., про що переконливо свідчать численні пам'ятки, покладені в основу «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» (СЛУМ) та його картотеки; ці та інші лексеми засвідчені й у текстах XVIII ст., зокрема у творах І. Некрашевича, пам'ятках ділової і народнорозмовної мови, у мові селян — персонажів інтермедій XVII–XVIII ст., пізніше — в «Енеїді» І. П. Котляревського, творах Г. Квітки-Основ'яненка, «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського, «Словарі української мови» Б. Грінченка тощо.

Візьмемо, наприклад, часто вживаний Г. Сковородою сполучник *если / естли*. В українську мову, як і в російську, він, очевидно, запозичений з польської (ЕСУМ, 2, 181), але, як свідчить його вживання в староукраїнській літературній мові кінця XVI–XVII ст., він сприймався мовцями як своє, українське слово. *Если* був органічним складником не лише староукраїнської писемної мови кінця XVI–XVII ст., а й мови народної, про що переконливо свідчить його фіксація (з наголосом на другому складі) К. Зіновієвим у складі записаних ним народних прислів'їв і приказок кінця XVII — початку XVIII ст.: «Если не машь, самъ богъ не ѡзметъ» (З., 223), «Если (б) слуша(в) богъ пастуха, давно (б) погинуло стадо» (З., 223), «Если голова боли(т), то в церковь иди» (З., 263), «Не бьи старого, если не бере(т) чужого» (З., 263) тощо. Цей сполучник наведено в реєстровій частині «Малоруско-німецького словаря» Є. Желехівського та С. Недільського (Львів, 1866) — *если* (Ж., I, 215). У бойківських говірках і дотепер уживається *сли* 'якщо' — давній слід від *если* (СБГ, 2, 229).

Те, що носій сучасної мовної свідомості може глибоко помилитися щодо явищ історії української літературної мови, яскраво ілюструє й такий приклад. На перший погляд здається, що уживане Г. Сковородою *изба* — слово російське, проте насправді воно було притаманне й українській літературній мові XVI — першої половини XVII ст.: *изба, изтба, изьба, ызба* (цсл. *истьба*) 1. 'хата, дім'; 2. 'адміністративне приміщення' (СЛУМ, 13, 33–34). У своєму відомому творі «Ключь пр(с)тва небесного» Г. Смотрицький також уживає цю лексему: «А хто бы тому вфрити не хотел, нехай бы без футра и теплое *избы* потрывал хотя з годину...» (УЛ, 231–232).

Як відомо, М. П. Погодін, намагаючись довести свою теорію про те, що після нашестя Батия 1240 року корінне населення Київської Русі (за термінологією М. П. Погодіна — «великороси»), рятуючись від навали, попрямувало на північ,

¹¹ Докладніше див: Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції. — К., 2010. — С. 183–211.

а територію Київщини заселили пришельці з Карпат, стверджував: у літописах немає слідів «малоросійського нарѣчя». Як один з прикладів він навів такий вислів: «Вездѣ видите избу, истопку, а не хату ...», що його процитував М. О. Максимович у десятому зі своїх відомих «Філологічних листів до М. П. Погодіна» (М., 235). Полемізуючи з опонентом, М. О. Максимович відстоював «українськість» лексеми *изба*: «Почему названье *избы*, *истьбы* или *истопки* заменилось на Украине преимущественно словомъ *хата*, это так же трудно решить, как и то, почему у Карпаторусцев *изба* называется обыкновенно *хижею*? Но как можно было тебе назвать “отнюдь не Малороссийским” слово *изба*, принадлежащее не только всем почти наречиям Славянским, но вошедшее даже и в Половецкий словарь вместе с словом *печь*?» (М., 236). «Українськість» лексеми *изба* підтверджує й уживане в сучасній українській літературній мові *призьба* < *при изба*, топонім *Трьохізбенка* тощо.

Мовна практика Тараса Шевченка також засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією.

Притаманне староукраїнській книжній традиції кореневе акцентування в усіх словоформах лексеми *язик* '1. мова; 2. народ' послідовно відбивають і тексти Т. Шевченка, що засвідчують передусім рими: «Од молдованина до фіна / на всіх *язіках* все мовчить, / Бо благоденствує» (Ш., I, 345), «Встане правда! Встане воля! / І Тобі одному / Помоляться всі *язіки* / Вовіки і віки» (Ш., I, 344), «І мечі в руках їх добрі, / Острі обоюду, / На отмщеніє *язікам* / І в науку людям» (Ш., I, 365).

Староукраїнську орфоепічну традицію відбиває наголошування Шевченком, як свідчать рими, деяких прикметників і дієприкметників — *похилённому*: «Як сніг, три пташечки легіли / Через Суботове і сіли / На *похилённому* хресті / На старій церкві» (Ш., I, 314; наголос поставлено Т. Шевченком); водночас засвідчено і кореневий наголос: «Козацька церква невеличка / Стоїть з *похиленим* хрестом» (Ш., II, 39); *огнённая*: «Мітла з востоку / Над самим Віфліємом, боком, / Мітла *огнённая* зійшла» (Ш., II, 319); *ненарождённим* у посланні «І мертвим, і живим, і *ненарождённим* землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (Ш., I, 348) та в поемі «Марія»: «А мітла, / мітла *огнённая* світила, / не наче сонце, і дивилась / На ту ослицю, що несла / В Єгипет кроткую Марію і *нарождённого* Месію» (Ш., II, 320); *неутомлённие*: «Храми, каплиці, і ікони, / І ставники, і мирри дим, / І перед обра(зо)м Твоїм / *Неутомлённие* поклони» (Ш., I, 346); *незцілённый*: «Сповідали, причащали / Й ворожки питали — / Не помогло... з *незцілённым* / В дорогу рушали» (I, 280; наголос поставлено Т. Шевченком); *непрощённый*: «А тим часом *непрощённый* / Грішний умирає» (Ш., I, 390; наголос поставлено Т. Шевченком) та ін.

У поезіях Кобзаря наявна архаїчна лексика, яка є з'єднувальною ланкою між старою та новою українською літературною мовою. На проблему розмежування в мові Шевченка архаїзмів, властивих староукраїнській книжній традиції, які нашою мовною свідомістю нині сприймаються як русизми, та насправді русизмів звернув увагу свого часу І. Огієнко, наголошуючи на необхідності підходити до такого явища з позицій історизму: «Але на русизми Шевченкової мови може бути й інший погляд, — це наші віковічні архаїзми, правописні й словникові, що панували в нашій літературі цілі віки»¹². На підтвердження зазначеного вище пригадаймо рядки:

¹² Огієнко І. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. — Вінніпег, 1961. — С. 20.

«Свою Україну любіть, / Любіть її ... Во *время* люте, / В остатню тяжкую *минуту* / За неї Господа моліть» (Ш., П, 20) чи «Полян, дулібів і древлян / Гаврилич гнув во *время оно*» (Ш., П, 258–359), чи «Колись-то ще, во *время оно*, / Помпілій Нума, римський цар» (Ш., П, 340), або «Во Іудеї во дні они, / Во *время* Ірода-царя...» (Ш., П, 309), а також «... Його вже й забули, / Чи й був коли? *Год за годом* / Три *годи* минули» (Ш., П, 90); «Хотілось любити, / *Хоть годочок, хоть часочок* / На світ подивитись» (Ш., П, 26); «Уже *два года* промережав ...» (Ш., П, 170); «Меж бур'янами, за *годами* Три *года* сумно протекли» (Ш., П, 273); «і *час* і два мине» (Ш., П, 326); «Встає *пожар*», «Палають села, *города*» (Ш., П, 79); «... і покривали / *Многими* ризами його...» (Ш., П, 84); «*Лучше* ж поміркую...» (Ш., І, 101); «Чи є що краще, *лучше* в світі, Як укупі жити...» (Ш., І, 363); «Полилися ріки крові, / *Пожар* загасили» (Ш., І, 287) тощо.

Інші відомі Шевченкові рядки містять прислівник, утворений шляхом додавання заперечної частки до поширеного колись у староукраїнській писемності прислівника *где*, який для тогочасного українця також був функціонально українським:

«Ще треті півні не співали, / Ніхто *нігде* не гомонів» (Ш., І, 73), «Цікаві (*нігде* правди діти) / Підкralися, щоб ізлякати» (Ш., І, 77); «Нема *нігде* Катерини; Та здалась на горі!..» (Ш., І, 95); «Лихо, люди, всюди лихо, *Нігде* пригорнуться...» (Ш., І, 137), «Гуляють хмари; сонце спить; / *Нігде* не чуть людської мови» (Ш., І, 179) тощо.

Певні сумніви можуть виникнути і щодо «українськості» широко вживаних Шевченком частки і сполучника *хоть* (поряд із властивим сучасній українській літературній мові *хоч*):

«Нехай усміхнеться серце на чужині, / *Хоть* раз усміхнеться...» (Ш., І, 91); «... Він їм туту розганяє, *Хоть* сам світом нудить» (Ш., І, 110); «... ніхто не згадає, / Не скаже *хоть* на сміх: Нехай спочивас...» (Ш., І, 192); «О доле! / Лукавая доле! / Покинь її *хоть* на старість, / *Хоть* на чужім полі / На безлюдді» (Ш., П, 33); «В неволі тяжко, хоча й волі, / Скажуть по правді, не було. / Та все-таки якось жилось. *Хоть* на чужому, та на полі...» (Ш., П, 19); «І буде варт на світі жити, / Як матимеш кого любити. / *Хоть* кажуть от ще що, небоже: / Себе люби, то й Бог допоможе» (Ш., П, 63); «Та ладом / Та добрим складом *хоть* на час, *Хоть* на годиночку у нас / Ту він ценосну громаду / Покажем спереду і ззаду / Незрячим людям» (Ш., П, 81) та ін.

Частка і допустовий сполучник *хоть* / *хотя* були органічними елементами не лише староукраїнської літературної мови кінця XVI–XVIII ст. (про що свідчать, зокрема, писемні пам'ятки різних жанрів, наприклад «Крехівський апостол», пам'ятки ділової писемності, тексти Г. Сковороди, І. Некрашевича), а й мови народної, оскільки вони зафіксовані й у народних прислів'ях:

«...но и неимуцим охотникам раздарил *хоть* по одному блину сковородному...» (С., П, 52); «...носятся и у нас премудрая сія пословица: «Без Бога ни до порога, а с Богом *хоть* за море» (С., І, 425); «...просим до нас *хотя* на час...» (Н., 15); «Сядем дружно все окружно за столом у хаті, *хоть* не панско, да й не хамско будем розмовляти...» (Н., 16); «*Хоть* є за що, *хоть* нема, то сажас в куну...» (Н., 22); «А Процько за куму *хотя* у кун'ї не сидіть, так на саме ж Різдво увесь день поклони бив» (Н., 24) тощо.

Отже, широке використання Шевченком книжного елемента *хоть* спирається на тривалу староукраїнську літературно-писемну традицію.

Окремо слід відзначити наявність у творчості Кобзаря широковживаних форм дієприслівників (за походженням — активних коротких дієприкметників, що потім втратили узгодження з іменником), які мовною свідомістю сучасного українця сприймаються як дієприслівники теперішнього часу російської мови:

«Так ворожка поробила, / Щоб менше скучала, / Щоб, бач, *ходя* опівночі, / Спала й виглядала / Козаченька молодого...» (Ш., І, 73); «Заспіває козаченько, / *Ходя* по долині ...» (Ш., І, 114); «Отак, *ходя* попід гаєм, / Ярема співає...» (Ш., І, 142); «Не співає чорнобрива, / *Стоя* під вербою...» (Ш., І, 115); «Ляхи задумалися, *стоя*, / Хоч і запеклі» (Ш., І, 146); «Черниця, / *Стоя* коло неї, / Зажурилась» (Ш., І, 177); «На вахті *стоя*, / Журився сам собі чогось...» (Ш., П, 94); «Отак, *сидя* в кінці стола, / Міркую, гадаю...» (Ш., І, 132); «В добрі одпочили, / *Славя* Госпо-

да!..» (Ш., I, 359); «Неначе праведних дітей, / Господь, любя отих людей, / Послав на землю їм пророка — Свою любов благовістить!» (Ш., II, 109); «Привітав / і цілував, благословля, / Погрався з ними...» (Ш., II, 327) та ін.

За нашими спостереженнями, форми *ходя, сидя, славя, стоя* і подібні до них були органічним складником староукраїнської літературної мови. Про те, що для українця XVI–XVIII ст. наведені форми були елементами рідної мови, свідчить, зокрема, їх уживання не лише у староукраїнських текстах цього періоду, а й у розмовному мовленні, яке зафіксувала перша збірка українських приказок та прислів'їв, укладена на межі XVII і XVIII ст. К. Зіновієвим: «Захотѣвъ в ста(р)цахъ хѳда, с перце(мъ) ѳсти» (З., 225); «Не та(к) я(к) хѳта, такъ я(к) мѳга» (З., 236); «Неха(и) іде(т) во іма, голову лома» (З., 238); «На вы(д) гляда, пыта(и)са здорова» (З., 266) та ін. Розглядані форми використовував і І. П. Котляревський у своїй «Енеїді»: *виляя* (ЛЕ, 25), *лежа* (ЛЕ, 87), *літая* (ЛЕ, 88), *примітя* (ЛЕ, 143), *сидя* (ЛЕ, 161), *стоя* (ЛЕ, 170), *шутя* (ЛЕ, 201). Відомо, що й нині дієприслівники на *-а, -я* властиві поліським, частині південно-східних та деяким південно-західним говорам.

У «Малоруско-німецькому словарі» Є. Желехівського та С. Недільського (Л., 1886. — Т. 1; 1886. — Т. 2) в реєстровій частині наведено вже згадані вище та інші слова, які з погляду сучасної мовної свідомості українськомовної людини не сприймаються як українські, проте вони були такими для галичан навіть у другій половині XIX ст.:

бедрѳ (Ж., I, 16); *бѳдрий* (Ж., I, 37); *болізнъ* (Ж., II, 38); *будѳто* (Ж., I, 47); *вещ, вещьствѳ* (Ж., I, 66); *времне, время* (Ж., I, 125); *вѳздѳх, въздухѳвий, въздухѳвина, въздухѳвинний, въздухѳплав, въздухѳплавѳвецъ, въздушнѳный* (Ж., I, 116); *воплъ* (Ж., I, 120); *вѳбрѳий* див. *дрѳгий* (Ж., I, 130); *глубокѳй* (Ж., I, 144); *год* (Жел. I, 147); *гѳрод* — 1) *Stadt* (Ж., I, 154); *грабитѳль* (Ж., I, 156); *зрязъ* (Ж., I, 162); *да*, див. *та* — 1) *und, und auch*; 2) *umsonst! Leider doch!* (Ж., I, 171); *де-нѳжка* (Ж., I, 177); *дѳйствѳванѳ; дѳйствѳвати* (Ж., I, 185); *дѳланѳ, дѳлѳтель, дѳлѳати* (Ж., I, 185); *дурак, дуралѳй* (Ж., I, 210); *еслѳ* (Ж., I, 215); *желати* (Ж., I, 219); *желѳзо* (Ж., I, 219); *жизнъ* (Ж., I, 222); *жолѳдок* (Ж., I, 225); *завѳслѳвий* (Ж., I, 234), тут же засвідчено *зѳвѳсть, зѳвѳст-ник, зѳвѳстницѳ* (Ж., I, 234); *зѳвѳзда* (Ж., I, 288); *иль (ѳли)* (Ж., I, 322); *кажнѳий, кажѳдий* див. *кожнѳий, кожѳдий* (Ж., I, 329); *кожа* (Ж., I, 355); *краска* (Ж., I, 375); *куда, кудаѳ* (Ж., I, 386); *кушати* (Ж., I, 394); *ли* (Ж., I 403); *лѳкарѳство* (цілком закономірно в ряду *лѳкар, лѳкарнѳя, лѳкарскѳй*) (Ж., I, 408); *лѳччѳий, лѳчшѳий, лѳчше* (Ж., I, 417); *любѳзнѳий* (Ж., I, 417); *мѳслъ* (Ж., I, 440); *многѳй* (Ж., I, 446);

понад 90 композитів із першим компонентом *многѳ-*:

многѳбарвнѳий, многѳбарвнѳсть, многѳзначнѳий, многѳкутнѳий, многѳлоднѳий, многѳомовнѳий, многѳосилнѳий, многѳязичнѳий тощо (Ж., I, 446–447); *нѳльга, нѳльзѳ* (Ж., I, 513); *нѳжѳднѳий, нѳжнѳий* (Ж., I, 534); *остѳавѳтити, оставѳляти* (Ж., I, 580); *плясати* (Ж., II, 662); *пѳслі* (Ж., II, 715); *послѳвѳницѳ* (Ж., II, 715); *пострѳїти* (Ж., II, 719) (є закономірним у ряду *пострѳїтель — Erbauer, Grfinder, пострѳїти — Gebaude* (Ж., II, 719)); *скѳрб* (Ж., II, 876); *совѳт* (Ж., II, 892); *сюдѳ, сюди* (Ж., I, 942); *телѳга* (Ж., II, 954); *тиква, тѳкѳвѳнька* (Ж., II, 962); *тишинѳ* (Ж., II, 966); *тогда, тогѳди, тогѳдѳ* (Ж., II, 971); *труднѳий, труднѳо* (Ж., II, 988); *тѳт (тѳтѳ, тѳтѳ)*, див. *тѳй* (Ж., II, 978); *туд, тудѳ, тудѳй* (Ж., II, 991); *хворѳст, хворѳстѳна* (Ж., II, 1036); *хѳть* — *wenn auch* (Ж., II, 1044); *цѳїток* (Ж., II, 1051); *шутѳтити* (Ж., II, 1102); *шутѳтка* (Ж., II, 1102); *язѳк* — *Zunge, Sprache* (Ж., II, 1112) та ін.

У «Словарі чужих слів» З. Кузелі і М. Чайковського (Чернівці, 1910), який, за оцїнкою самого З. Кузелі, має «чисто українську марку» (СЧС, 4) (зазначимо, що таку оцїнку дано з погляду лїнгвїстичної свідомості відомого мовознавця того часу), як вїдповїдник до *аер* наведено *повѳтре, въздух* (СЧС, 7), а низку композитів із першим компонентом *аер-* вїтлумачено через *воздух* та похїдні: *аерѳбат* — *такѳий, щѳ лѳтаѳ по въздѳусѳ*; *аерѳграфѳя* — *опис въздѳухѳ*; *аерѳольѳгѳя* — *наука про въздух*; *аерѳметр* — *прилад до мѳряннѳ въздѳухѳ*; *аерѳнавѳт* — *воздѳухѳ-*

плавець; аеронавтика — наука про воздухоплавство; аероплян — машина до літання у водусі; аеростатика — наука про рівновагу воздуха; аерофобія — нервовий страх перед (зимним) воздухом (СЧС, 7–8); бальон — гумова куля, наповнена воздухом; воздушний корабель (СЧС, 35) тощо. Усього лексему воздух ужито для тлумачення запозичених слів 32 рази, тоді як повітря — лише двічі, а похідних від нього не зафіксовано.

У згаданому словнику для пояснення запозичених слів часто вживається лексема *звізда*, а також похідне *звіздяний* за відсутності *зірка, зоряний; азимут — кут, який замикає полуденник якоїсь звізди (СЧС, 8); астральний — звіздяний (СЧС, 28); астрогнозія — пізнаванє звізд і звіздяних груп; астрольбія — прилад до міряня положеня звізд та їх рухів; астрольот — той, що ворожить будучність із звізд; астрольогія — наука про вплив звізд на людську долю; астрометер — прилад до міряня висоти звізд; астрофотографія — фотографія звізд (СЧС, 28–29); маг — звіздочот (СЧС, 189) тощо.*

У цій же праці для витлумачення «чужих» слів ужито й інші лексеми зі списку наведених, які сучасна мовна свідомість не сприймає як українські:

агітувати — ширити гадки словом або письмом, ділати (СЧС, 5); ділають (СЧС, 81), діланє (СЧС, 12, 17, 24, 62, 257), ділаючий (СЧС, 106); кульша — бєдро (СЧС, 177); дурак поряд із дурєнь: кєп — дурєнь; гра в дурака (СЧС, 154); кольор — краска (СЧС, 160); краска (СЧС, 30, 33, 47, 48, 149, 181, 186, 222, 224, 242, 254, 279, 284, 319, 321, 327, 336), зрідка вживаються фарба (СЧС, 186, 223, 230), барва (СЧС, 189); воляпїк — міжнародний штучний язык (СЧС, 62); lingua — мова, язык (СЧС, 347); букєт — вязанка цвітів (СЧС, 51), цвіти (СЧС, 6, 46, 49, 54) тощо.

Про те, що деякі з наведених слів не сприймалися навіть мовною свідомістю лінгвістів як російські, свідчать і російсько-українські словники другої половини ХІХ — поч. ХХ ст. Так, у словнику М. Левченка (Київ, 1874) як відповідник до *время* наведено *час, година, времня, уремья* (Л., 16); у праці М. Уманця та А. Спілки (Львів, 1893–1898) відповідником до російського *вещевый* виступає українське *вещевий, річевий* (УС, I, 72); до *вещественный* — *вещественний* (УС, I, 72); до *вещь* — *вєщ* (із вказівкою на поширеність на Лівобережній Україні), *рєч, річ* (із вказівкою на поширеність на Правобережній Україні) (УС, I, 73), *вєщи* — *вєщі, рєчі* (УС, I, 73); *воздухъ* — *повітря, вбздух* (УС, I, 89); *воздущный* — *воздуховий, лєгкий* (УС, I, 89); *время* — *час, година, поря, доба, врем'я, урем'я* (УС, I, 104); *годъ* — *год, рік, літо* (УС, I, 153); *жизненность* — *життя, жїзнєсть* (УС, I, 221); *звѣзда* — *зоря, зірка, зіронька, звізда* (УС, I, 280); *звѣздочетъ* — *звіздочєт, звіздярь* (УС, I, 280); *фамилія* — 1. *рід, плємья, покоління*; 2. *сімья, родина, фамилія*; 3. *прозвище, призвіще, призвісько, прозваня, фамилія* (УС, IV, 173); *хватать* — 1. *хватати, хапати* (УС, IV, 178); *хоть, хоть* — *хоть, хоч, хоча* (УС, IV, 186); *языкъ* — 1. *язык*; 2. *язык, мова* (УС, IV, 225). Наведені синонімічні ряди в перекладній частині ілюструють процес витіснення старих книжних українських лексем словами народної мови.

Питомість, органічність на українському ґрунті багатьох із проаналізованих лексем підтверджується і їх побутуванням в українських говірках, зокрема Нижньої Наддніпряниці, бойківських, гуцульських, буковинських, західнополіських, подільських, східнословобожанських тощо, які містять цінний матеріал для вивчення еволюції української мовної свідомості, зберігають сліди минулого — давні елементи, що передавалися від покоління до покоління. Свого часу О. Горбач звернув увагу на те, що в закарпатських говорах збереглося «чимале число староукраїнських виразів, відомих зі старокіївської доби», наприклад: *блюдо* 'миска', *гїд* 'рік', *колокл* 'дзвінок на худобі', *їскати* 'шукати', *обрїсти*

‘дістати, знайти’, *іскусити* ‘спробувати’ тощо¹³; сучасний мовець, зрозуміло, не сприйматиме ці слова як українські.

В українській літературній мові другої половини XIX — початку XX ст. ще трапляються лексичні елементи, які є відгомонам староукраїнської книжної традиції. Твори діячів української культури XX ст. підтверджують те, що деякі з наведених слів залишалися органічним складником їхньої мовної свідомості. Так, один з персонажів роману В. Барки «Жовтий князь», дідусь-селянин, розмірковуючи про звіра зла, говорить: «Він не в пеклі: там горяч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же ширяє під небесами — у *воздусі*, так названо простір між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий»¹⁴. Письменник показує, що слово *воздух* для мовця є стилістично значущим, елементом небуденного світу. Лексему *побіда* вживав Д. Чижевський: «...повна *побіда* барока — утворення київської школи»¹⁵. Відомий літературознавець О. Мишанич, який готував до друку вибрані праці Д. Чижевського, що вийшли під назвою «Українське літературне бароко», не наважився виправити свого видатного колегу, для якого *побіда* було українським словом.

Пригадаймо, що в народі й досі побутують *Георгій Побідоносець*, а не *переможець* чи под., є пташка *жовтобрюх* і прізвища *Жовтобрюх*, *Брюховецький*, мотивовані лексемою *брюхо*.

Отже, чимало слів, які мовною свідомістю сучасної українськомовної людини сприймаються як російські (оскільки вони вживаються в сучасній російській літературній мові, яка успадкувала ту саму основу, на якій до кінця XVIII століття розвивалася і слов'яноукраїнська мова), мали тривалу традицію використання у староукраїнський період (не лише у книжних мовах, а й у народнорозмовному мовленні). Це той варіативний складник мовної свідомості українців, який змінився вже після XVIII ст., але від якого не можна відрікатися, кваліфікуючи відповідні лексеми з позицій сучасної мовної свідомості як російські чи суржикові. Виховання культури історичної пам'яті українців передбачає й урахування історії їхньої мовної свідомості. Необхідно допомогти звичайному сучасному українцеві зрозуміти, що мовний світ його предків був дещо по-іншому українським.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.— К., 1982.— Т. 1–6.
Ж.	— Малоруско-німецький словар : В 2 т. / Уложив Є. Желеховский і С. Недільский.— Л., 1886.— Т. 1.— 608 с.; 1886.— Т. 2.— 528 с.
З.	— <i>Зіновій К.</i> Вірші. Приповіді посполиті / Відп. ред В. В. Німчук.— К., 1971.— 391 с.
Л.	— Опыт русско-украинского словаря / Сост. М. Левченко.— К., 1874.— IV, 188 с.
ЛЕ	— <i>Ващенко В. С., Медведєв Ф. П., Петрова П. О.</i> Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського : Показч. слововживання.— Х., 1955.— 207 с.
М.	— <i>Максимович М. А.</i> Филологические письма к М. П. Погодину // Максимович М. А. Собрание сочинений : В 3 т.— К., 2008.— Т. 3.— С. 183–243.
Н.	— <i>Некрасевич І.</i> Твори Івана Некрасевича — українського письменника XVIII віку : Розвідка й тексти / Упоряд. Н. Кістяківська.— К., 1929.— XXIV, 35 с.

¹³ *Горбач О.* Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Горбач О. Зібрані статті : У 3 т.— Мюнхен, 1993.— Т. 3.— С. 19.

¹⁴ *Барка В.* Жовтий князь: роман.— К., 1991.— С. 93.

¹⁵ *Чижевський Д.* Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури.— К., 2003.— С. 273.

- С. — *Сковорода Г. С.* Повне зібрання творів : В 2 т. / Редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.— К., 1973.— Т. 1.— 531 с.; Т. 2.— 57 с.
- СБГ — *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Ч. 1.— 495 с.; Ч. 2.— 514 с.
- СЛУМ — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : У 28 вип. / Редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) та ін.— Л., 1998.— Вип. 1—.
- СЧС — *Кузеля З.* Словар чужих слів : 12 000 слів чужого походження в укр. мові / Зібр. З. Кузеля, М. Чайковський; ред. З. Кузеля.— Чернівці, 1910.— VII, 368 с.
- УЛ — Українська література XIV–XVI ст. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (голова) та ін.— К., 1988.— 597 с.
- УС — Словарь російсько-український / Зібр. і впоряд. М. Уманець та А. Спілка.— Л., 1893.— Т. 1.— 318 с.; 1894.— Т. 2.— 285 с.; 1896.— Т. 3.— 286 с.; 1898.— Т. 4.— 239 с.
- Ш. — *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : В 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.— К., 2001.— Т. 1.— 781 с.; Т. 2.— 781 с.

L. P. HNATIUK

**VARIABLE COMPONENT OF THE LANGUAGE AWARENESS OF UKRAINIANS:
HISTORICAL AND LINGUISTIC ASPECT**

The article deals with variable component of the language awareness of Ukrainians which comprise the lexis not inherited by New Ukrainian literary language from the old one. Although modern speakers no longer consider this lexis to be Ukrainian it has been an integral part of the language awareness of Ukrainians and can still be found in Ukrainian dialects.

Key words: language awareness, variable component of language awareness, invariant of language awareness, Old Ukrainian literary language, New Ukrainian literary language, dialect lexis.